

BESZÁMOLÓ

BESZÁMOLÓ MÚZEUMAINK SZÜLETÉSE ÉS JÖVŐJE címmel megrendezett tudományos ülésről

Széchenyi Ferenc halálának 200. évfordulóján, 2002. november 7-én, az MTA Filozófiai és Történettudományok Osztálya és a Magyar Nemzeti Múzeum tudományos ülést rendezett a Magyar Tudományos Akadémián.

Az ülészak résztvevőit *Ormos Mária* akadémikus, osztályelnök köszöntötte.

Előadást tartott: *Kovács Tibor*, a Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatója, „Nemzeti múzeum, tudomány, társadalom”; *Monok István*, az Országos Széchényi Könyvtár főigazgatója, „Cara patria ac publica utilitas”, *Palló Gábor*, az MTA doktora, „Az intézményesült emlékezet és tudomány”; *R. Várkonyi Ágnes*, a történelemtudomány doktora, „A múzeum gondolata a felvilágosodás korában és a reformkorban” (Megjelenik: A Hadtörténeti Múzeum Értesítője 2003. 6. sz. 15–41. o.); *Kecskeméti Tibor*, a Természettudományi Múzeum osztályvezetője, „A cabinet-től a museum rerum naturalium-ig”; *Mojzer Miklós*, a Szépművészeti Múzeum főigazgatója, „A magyar művészeti múzeumok és társadalmi környezetük” címmel.

A délutáni ülésen elnökölt és a vitát vezette *Marosi Ernő* akadémikus, az MTA alelnöke.

Előadást tartott: *Beke László*, PhD, „A múzeum, mint orvosi ló”; *Radnóti Sándor*, a filozófiai tudományok doktora, „Múzeumi emlékezés és felejtés”; *György Péter*, PhD, „Globális Múzeumok” címmel.

A vita utáni zárszavában Marosi Ernő akadémikus összegezte az ülészak és az előadásokat követő vita eredményeit.

Monok István

CARA PATRIA AC PUBLICA UTILITAS

Széchenyi Ferenc könyvtáralapítása

A magyar nemzeti könyvtár alapításának történetéről számos komoly tanulmány született az eltelt kétszáz év alatt, bár igaz, hogy az írások többsége az alapítás évfordulóinak ünnepi alkalmaihoz kötődő méltatás. A könyvtár történetének kevés számú monográfusa — Kollányi Ferenc,¹ Berlász Jenő,² Somkuti Gabriella³ — azonban nyomon követte az első évszázad gyarapodását, a könyvtár sorsát befolyásoló tényezőket. Kókay György, a felvilágosodás és reformkori irodalmunk kutatójaként több írásában kitért a nemzeti gyűjtemény megalakulása korabeli visszhangjának elemzésére is,⁴ arról a kérdésről azonban, hogy maga

¹ *Kollányi Ferenc*: A Magyar Nemzeti Múzeum Széchényi Országos Könyvtára 1802–1902. Bp. 1905.

² *Berlász Jenő*: Az Országos Széchényi Könyvtár története 1802–1867. Bp. 1981.

³ *Somkuti Gabriella*: Az Országos Széchényi Könyvtár története 1802–1918. Bp. 2002.

⁴ *Kókay György*: Könyv, sajtó és irodalom a felvilágosodás korában. Bp. 1983.

Széchenyi Ferenc miként gondolkodott a gyűjtemények (könyvtár és múzeum) alapításáról, külön elemzés nem született. Még Széchenyi monográfusa, Fraknói Vilmos is mélyen vallásos, királyhű mecénásként, „a nemzet felemelkedésén” munkálkodó, de tulajdonképpen magányos politikusként mutatta be az alapítót.⁵ A kérdés az, hogy mit érthetett Széchenyi Ferenc „nemzet”-en. Mostani tanulmányunkban megpróbálunk néhány szempontot bemutatni, amelyek a nemzeti gyűjtemények megalapítását egyik oldalról a Mohács utáni közel három évszázad magyarországi művelődésszervező törekvései természetes eredményének mutatják, másik oldalról elkülönítjük a nemzeti könyvtár és múzeum (és sok tekintetben a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára) alapítását a Kárpát-medence egyéb 19. századi központi gyűjteményeinek (román, szász, erdélyi magyar, szlovák, horvát, szerb) alapításától. Ezért röviden számba vennénk az alapítás könyvtártörténeti és tudományszervezési hagyományát, azt, hogy mit jelentett vizsgálódásunk szempontjából a nemzeti király hiánya, s végül kitérnénk arra a kérdésre, hogy vajon Széchenyi Ferenc számára létezett-e különbség a magyar és a *hungarus*-tudat között.

A könyvtártörténeti hagyomány

A magyar szakirodalomban több helyen találkozunk azzal a vélekedéssel, hogy a 18. század végi, 19. század eleji hazai olvasókörök párhuzamba állíthatóak a kortárs nyugat-európai, olvasóköröknek nevezett (Lesekreis, Lesecabinet, Cabinet des lecteurs etc.) intézményekkel.⁶ Az azonosság feltételezése azonban anakronisztikusnak mondható, hiszen Magyarországon az első ilyen olvasókörök kereskedelmi fogásként, egy-egy könyvkereskedésben jöttek létre,⁷ a kaszinók könyvtárai pedig elsődlegesen nem polgári intézmények voltak. Külön — egy mondat erejéig — érdemes megemlíteni a 18. század második felében Szokolcán megtelepedő cseh nyomdászt, Jihočech Karniclt és örököszeit, akik az ottani cseh kolóniának és a helyi szlovák olvasóknak terveztek üzletükben olvasókört. A szlovák és a cseh szakirodalom is kizárólagos kereskedelmi fogásnak tartja a — meg nem valósult — tervet, tehát nem hozza összefüggésbe valamiféle szlovák nemzeti kulturális törekvéssel.⁸ Kétségtelen azonban, hogy a 19. század első felében Magyarországon is — szűk körben a polgári rétegben, és elvi szinten a nemesség körében — jelentkezett a kultúra polgári nyilvánossága iránti igény.⁹ Ez azonban nem jelentette azt, hogy Magyarországon a könyvtári intézményrendszert a nyugat-európai polgári körök évszázadok alatt kialakított formáihoz hasonlóképpen hoz-

⁵ Fraknói Vilmos: Gróf Széchenyi Ferenc 1754–1820. (Magyar történeti életrajzok XVIII. évf. 3/5. füzet) Bp. 1902.

⁶ Csapodi Csaba–Tóth András–Vétesy Miklós: Magyar könyvtártörténet. Bp. 1987. 146–148.

⁷ Az első olvasókör Pozsonyban volt: Kókay György: Az első magyarországi kölcsönkönyvtár. Olvasókabinét Pozsonyban 1782-ben. In Kókay György: Felvilágosodás, kereszténység, nemzeti kultúra. Bp. 2000. 202–213.

⁸ Vö. Ludmila Mazalová: Česká produkce karniclových tiskárny v Uherské Skalici ve 2. polovině 18. a v 19. století. In K výzkumu zámeckých mešťanských a církevních knihoven. Čtenář a jeho knihovna. (Pour une étude des bibliothèques aristocratiques, bourgeoises et conventuelles. Le lecteur et sa bibliothèque) Ed. Jitka Radimská. Opera romanica. Vol. 3. Editio Universitatis Bohemiae Meridionalis. České Budejovice 2003.

⁹ Gáspár Gabriella: A polgári nyilvánosság kialakulásának kezdetei Magyarországon. Bp. 2003.

ták volna létre. A 19. század végén már valóban álltak a nyugat-európai közkönyvtárakhoz hasonló gyűjtemények a magyarországi olvasók rendelkezésére is, és már volt jele a porosz hagyományú és az angol public library ellentétének is.¹⁰ Ez utóbbi azt jelenti, hogy Magyarországon is létezett szabadabb könyvtárhasználat, az olvasói igények elé menő könyvtári szolgáltatás iránti igény. A 19. század második felében Apponyi Sándor gróf már fiatal korától abban a tudatban gyűjtötte könyveit, hogy az anyag majd nyilvános gyűjteményként él tovább.¹¹ Széchényi Ferenc ifjúkorában azonban még csak az volt egyértelmű, hogy a magánkönyvtárak ideje lejárt, szükség lenne olyan nyilvános közgyűjteményekre, amelyek segítségével az oktatás, a közösség művelődése és a tudományos kutatás biztos háttérrel kaphat. Széchényi számára az írott kultúra szervezett összegyűjtése és a továbbhagyományozás lehetősége volt az új szempont.

A közösségi használatú könyvtárak kialakulása Magyarországon is a 15. században kezdődött. Handó György pécsi kanonok könyvtárának megnyitása egy szűk kör számára a nyugati minták követését jelentette,¹² és annak az elméleti irodalomnak való megfelelni akarást, amely Senecától fogva¹³ Petrarcán¹⁴ át hirdette a nagy és zárt magánkönyvtárak feleslegességét. A Johann Henckel által szervezett, úgynevezett „Középkori Lőcsei Könyvtár” azonban a szükség, a könyvhiány eredményeként jött létre.¹⁵ A szepességi plébánosok azonban közös használatú gyűjteményhez jutottak ezen a módon. A reformáció térhódítása a városokban Magyarországon is kialakította a közösségi használatra szánt könyvtárakat, megmentve ezzel több középkori gyűjteményt is a gyors enyészettől. A kőszegi plébánia könyvtárát már 1535-ben „zur gemeinen Nutz” írták össze,¹⁶ és 1614-ben, majd 1660-ban¹⁷ már mint városi könyvtárat vették számba. Selmezbányán az iskolai gyűjtemények mellett már a 16. század végén „publica libraria” működött,¹⁸ Brassóban pedig az evangélikus kollégium könyvtára bírt részleges nyilvánossággal.¹⁹

¹⁰ *Csapodi Cs.–Tóth A.–Vértesy M.*: i. m. 294–298.

¹¹ *W. Salgó Ágnes*: Epizódok Apponyi Sándor Hungarica-gyűjteményének történetéből. In *Emlékkönyv a Teleki Téka alapításának 200. évfordulójára 1802–2002*. Szerk. Deé Nagy Anikó, Sebestyén-Spielmann Mihály, Vakarcs Szilárd. Marosvásárhely 2002. 450–466.

¹² *Csapodi Cs.–Tóth A.–Vértesy M.*: i. m. 133–136.; *Monok István*: „Libri in publica libraria exules scholastici”. Kísérlet egy fejléc értelmezésére, avagy a városi közösségi könyvtárak kialakulásáról Magyarországon. In *Tarnai Andor-émlékkönyv*. Szerk. Kecskeméti Gábor. Bp. 1996. 181–187.

¹³ „Vitosum est ubique quod nimium est”, Seneca: *De tranquillitate animi* 9,4–7.; „distringit librorum multitudo”, Seneca: *Epistola ad Lucilium*, 1,2.

¹⁴ *Franciscus Petrarca*: *De remediis utriusque fortunae libri II*. Lugduni 1585. 177–184.

¹⁵ *Eva Seleká Mrza*: *A Középkori Lőcsei Könyvtár*. Szerk., előszó Monok István. (Olvasmánytörténeti Dolgozatok VII.) Szeged 1997.

¹⁶ *Kőszeghy Sándor*, *Magyar Könyvszemle*, 1894, 302.; *Lesestoffe in Westungarn II. Kőszeg (Güns), Ruszt (Rust), Eisenstadt (Kismarton), Forchtenstein (Fraknó) 1535–1740*. Hrsg. von Tibor Grüll, Katalin Keveházi, Károly Kokas, István Monok, Péter Ötvös, Harald Prickler. Red. von István Monok, Péter Ötvös. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 18/2.–Burgenländische Forschungen. Sonderband XV — a továbbiakban: ADATTÁR 18/2.) Szeged 1996. 31.

¹⁷ ADATTÁR 18/2. 34–38., 58–68.

¹⁸ *Monok István*: „Libri in publica libraria exules scholastici” i. m.

¹⁹ *Lesestoffe der siebenbürgen Sachsen. 1535–1750*. Hrsg. von István Monok, Péter Ötvös, Attila Verók. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 16/4. — a továbbiakban: ADATTÁR 16/4.) Szeged 2003.

A Handó-féle humanista példa is tovább élt, Hans Dernschwam besztercebányai könyvtára a baráti kör tagjai által aktívan használt gyűjtemény volt.²⁰

A 17. században a városok könyvtárai ott gyarapodtak igazán, ahol a protestáns városvezetés ezt szívügyének tekintette. *Bibliotheca publica* elnevezéssel a legnagyobb gyűjteményt Kassáról ismerjük.²¹ Ezek a könyvtárak nemcsak nevükben voltak „publikus”-ak, hanem a város polgárai számára potenciális olvasási helyként a gyakorlatban is. Kezelésüket azonban a városok valamelyik egyházra, legtöbbször az evangélikusra bízta. A 17. század második felében lezajlott városi rekatolizáció (ahol ez megtörtént) nem kedvezett ennek a folyamatnak. A városokba visszatelepülő rendek által fenntartott iskolák ugyanis nem tudták — nem is akarták — helyettesíteni a nyilvános könyvtárakat. A gondoskodó protestáns egyház gyakran annyira kisebbségbe szorult, hogy többé már nem tudott törődni a könyvtárral, amelynek anyagát így sokszor valamelyik új katolikus iskola kapta meg. Nem véletlen, hogy a városi könyvtár éppen az erdélyi szász városokban maradt meg egészen az újkorig.²²

A magyarországi művelődési intézményrendszert a 16. század elején a török hódítás és a reformáció szétrombolta, s csak a század végére alakult újjá, immár protestáns arculatúként. A 17. században ismét megerősödött katolikus egyház a század utolsó harmadában állami segédlettel verhetette szét a már működő protestáns intézményeket, ezért a 18. század elején újra meg kellett szervezni az iskolákat, nyomdákat, könyvtárakat. Ezen változások mellett szinte csak a főnemes családok udvarai mondhatók állandónak: gondot viseltek az iskolákra, néha a nyomdákra, az udvari könyvtár pedig általában nyitott volt a család környezetében élők számára. Sok példát említhetünk arra is, hogy a főúr birtokán lelkészi szolgálatot ellátó személyek kölcsönöztek is a magánkönyvtárból. A főúri udvar ilyen funkciója Erdélyben sokáig, a 18. század közepéig megmaradt.²³ A nyugatmagyarországi területeken a katolikus egyház intézményei ezeket a művelődésszervező feladatokat korábban vették át, mint Erdélyben, ahol a magyar lakosság jelentős része református és unitárius maradt, a városok német lakossága pedig evangélikus.

Azok a főúri családok, amelyek megmaradtak valamelyik protestáns egyház támaszának, továbbra is a 16–17. századi módon támogatták az egyházuk kezelésében továbbélő művelődési intézményrendszert. Az egyik legjobb példa erre az erdélyi Teleki család. A magyarországi jelentősebb arisztokrata családok számos

²⁰ A Dernschwam-könyvtár. Egy magyarországi humanista könyvjegyzéke. Kísérőtanulmány-nyal közreadja Berlász Jenő. Sajtó alá rend. és a mutatót összeáll. Keveházi Katalin, Monok István. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 12.) Szeged 1984.

²¹ Kassa város olvasmányai 1562–1731. Sajtó alá rend. Gácsi Hedvig, Farkas Gábor, Keveházi Katalin, Lázár István Dávid, Monok István, Németh Noémi. Szerk. Monok István. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 15.) Szeged 1990. 115–187.

²² Erdélyi szász intézményi- és magángyűjtemények 1578–1750. Könyvjegyzékek bibliográfiája. Összeáll. Monok István, Ötvös Péter, Verók Attila. Szerk. Monok István. (Könyvtártörténeti Füzetek X.) Szeged 2001. 158.; ADATTÁR 16/4.

²³ Erdélyi könyvesházak III. 1563–1757. A Bethlen család és környezete. Az Apafi család és környezete. A Teleki család és környezete. Vegyes források. Sajtó alá rend. Monok István, Németh Noémi, Varga András. Szerk. Monok István. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 16/3.) Szeged 1994. [1995.], 121–167.; *Monok István: Olvasó vagy gyűjtő? A könyvgyűjtési és olvasási szokások változása a XVII–XVIII. század fordulóján.* In Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére. Szerk. Balázs Mihály, Font Zsuzsa, Keserű Gizella, Ötvös Péter. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 35.) Szeged 1997. 401–414.

tagja egyházi karriert választott magának, és a török kiűzése után meghatározó szerepet játszott a katolikus egyház újjászervezésében. A főpapságnak ez a generációja hozta létre a 18. században az egyházi könyvtárak modern rendszerét,²⁴ melynek egyik tagja, a Pécsi Püspöki Könyvtár 1764-ben, Klimó György püspök-sege idején városi nyilvános könyvtárrá vált.²⁵

A 18. század folyamán kialakultak a főúri bibliofil gyűjtemények is, amelyek közül legjelentősebb a Batthyány, a Bethlen, az Esterházy, a Festetich, az Illésházy, a Jankovich, a Nádasdy, a Ráday és a Reviczky családoké volt.²⁶ Az arisztokrata és a főpapi könyvgyűjtés eredményeként létrejött modern könyvtári kultúra kialakítóiban ekkor tudatosodott, hogy könyvtáraik nem csupán a kincsképzés eszközei, nem csupán tudós műhelyek, és nem csupán művelődésszervező központok, hanem a nemzeti kultúra írott emlékeinek lerakatai is. Olyanoknak, amelyek gyakran egyetlen megmaradt példányban, vagy csak azt pótló másolatban őrizték meg elődeik gondolatát. A központi könyvtár, az egyes kultúrák nemzeti könyvtárának alapítási gondolata ekkor érte el a Kárpát-medencét, ekkor jött létre Széchényi Ferenc adományából a magyarországi *Bibliotheca Regnicolaris*.²⁷

Egyetlen gondolat erejéig kitérnék arra a kérdésre, hogy mit alapított Széchényi Ferenc: könyvtárat vagy múzeumot? Ő ugyanis mindkét elnevezést használja az alapítólevélben. Elmondja adománytevése szándékát, indokait, s hosszan beszél a könyvtárról, majd egy ponton így fogalmaz: „*Quarto, licet Musaeo huic*”.²⁸ Tehát számára nem vált szét a könyvtár és a múzeum: a nemzeti közgyűjtemény gondolata foglalkoztatta. A múzeumok a könyvtárakon belül vagy azok mellett berendezett *studiolokból*, majd ritkaságtárakból keletkeztek, mint ahogy nem vált szét a korai középkorban a levéltár és a könyvtár vagy a kincstár és a könyvtár. Széchényi Ferenc tehát nemzeti gyűjteményt alapított, javarészt könyvekből, kéziratokból és térképekből álló gyűjteményéből, amelynek része volt az éremgyűjtemény és az ásványok is. Ahogyan a British Library is a múzeummal egy intézményként működött évszázadokon át, úgy a magyar Nemzeti Múzeum és annak a könyvtára is egyetlen jogi személy volt 1808-tól 1949-ig.

A nemzeti tudományos intézményrendszer hagyománya

A jól felszerelt, friss könyvanyagban gazdag könyvtárak létrehozása annak ellenére sem volt öncél, hogy tudjuk, a bibliofil könyvgyűjtés is a 18. század közepén vált elterjedté a Kárpát-medencében. A sorra épülő udvarházakba sokszor

²⁴ *Szarvasi Margit*: Magánkönyvtárak a XVIII. században. Bp. 1939.; *Berlász Jenő*: Magyarország egyházi könyvtárai a XVI–XVIII. században. In Régi könyvek és kéziratok. Összeáll. Pintér Márta. Bp. 1974. 221–226.

²⁵ Vö. A Pécsi Egyetemi Könyvtárban őrzött Klimó-könyvtár katalógusa, I. rész. A könyvek szerzői betűrendes katalógusa. Összeáll. Mária Anna Móró. Bp. 2001.

²⁶ *Berlász Jenő*: Könyvtári kultúránk a 18. században. In Irodalom és felvilágosodás. Tanulmányok. Szerk. Szauder József, Tarnai Andor. Bp. 1974. 283–332.; *Kelecsényi Gábor*: Múltunk neves könyvgyűjtői. Bp. 1988.; *Kosáry Domokos*: Művelődés a 18. századi Magyarországon. Bp. 1980. 133–139., 524–562.

²⁷ *Litterae foundationis Musei Nationalis Hungariae et Bibliothecae Nationalis Széchényianae*. Hasonmás kiadás. Bev. Somkuti Gabriella. (Margaritae Bibliothecae Nationalis Hungariae) Bp. 2002.

²⁸ *Litterae foundationis* i. m. 4. pont

„à la mode” is került könyvtárszoba, és bele könyvek.²⁹ Az ambiciózusabb gyűjtők célja azonban az volt, hogy a könyvtárral az oktatást és a tudományos munkát szolgálják. A Budára, illetve Pestre helyezett egyetem számára is, miként a 18. század folyamán alapított többi felsőoktatási intézménynek, az alapítás előtt gondoskodtak könyvtárról, és volt példa arra is — Esterházy Károly esetében —, hogy csak a könyvtár jött létre, a felsőoktatási intézmény alapítása nem sikerült.³⁰

A magyar tudós társaság létrehozását szorgalmazó nemesek, értelmiségiek maguk is könyvgyűjtők voltak, és azt sem tartjuk véletlennek, hogy szinte mindannyiuk magánkönyvtára — a tulajdonos adományaként — valamelyik közgyűjteményt gazdagította: a pesti Egyetemi Könyvtárat,³¹ a Nemzeti Könyvtárat, majd az 1825-ben létrehozott Akadémiai Könyvtárat.³² Az írott kulturális hagyomány megőrzése és annak tudományos szintű feltárása tehát a könyvtárak feladata volt alapításuktól kezdődően. Széchényi Ferenc is ezért tért ki erre a kérdésre az alapítólevélben, még a könyvtári személyzet iskolai felkészültségének mértékét is meghatározva.³³

Nemzeti király, nemzeti kultúra és nemzeti gyűjtemény

A magyar arisztokrácia Mohács utáni szerepvállalása a művelődési intézményrendszer működtetésében alapvetően annak a kényszerhelyzetnek köszönhető, amelyet a nemzeti király, illetve királyi udvar hiánya jelentett. A sikeres nemzeti király, Hunyadi Mátyás és könyvtára ezért is válhatott olyan szimbólummá, amelyre a nemzet, a nemzeti kultúra feltámasztásán (vagy inkább megteremtésén) munkálkodók mindig hivatkoztak. Az az európai léptékű tett, amelyet a *Bibliotheca Corviniana* jelentett a kortársaknak — függetlenül attól, hogy ők maguk akár írástudatlanok is voltak —, majd a magyar történelem bármely korszakában élőknek, természetesen a 18. század végén is sokszor idézett példa volt. Hiszen a hírneves könyvtár történetének mindig is voltak (és vannak) a filológiai eredményeken túlmutató tanulságai is. Ahogy a 19–20. században minden komolyabb kultúrpolitikai kurzus valamilyen formában állást foglalt ezzel a könyvtárral kapcsolatban, úgy a 16–17. században a gyűjtemény széthullása az ország széthullásának is jelképe volt. A kódexek megmentésére, az egyes ókori vagy középkori szerzők műveinek, szövegvariánsainak felkutatására irányuló humanista akarat ebben az analógiában értelmezhető a politikai gondolkodás mögött meghúzódó, a mohamedán török birodalom visszaszorítására irányuló keresztény összefogás szándékaként (*unio christiana*). Ahogy a magyarországi (és erdélyi) politikai gondolkodás központi gondolata az ország újraegyesítése volt (Habsburg-párt, törökösök, önálló magyar nemzeti törekvések), úgy a *Bibliotheca Corviniana* meg-

²⁹ Monok István: Olvasó vagy gyűjtő? i. m.

³⁰ Vö. Bitskey István: Püspökök, írók, könyvtárak. Egri főpapok irodalmi mecénatúrája a barokk korban. Eger 1997.

³¹ Tóth András–Vétesy Miklós: Az Egyetemi Könyvtár története 1561–1944. Bp. 1982.

³² Örökségünk, élő múltunk. Gyűjtemények a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában. Szerk. Fekete Gézáné. (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának közleményei – Publicationes Bibliothecae Academiae Scientiarum Hungaricae 37.(112)) Bp. 2001.

³³ Litterae foundationis i. m.

mentése, újra összeállításának szándéka a magyarországi³⁴ kultúra önálló, az osztrák birodalomtól független létezésének szimbóluma lett, s egy európai szintű intézményrendszer létrehozására irányuló képességének is.

A nyugat-európai humanisták levelei, előszavai a *Corvina* egy-egy darbjának történetéről az antikvitas szövegeinek elkallódását siratják, és ehhez természetes módon csatlakozik Szamosközy István, az erdélyi magyar humanista történetíró. Számára azonban már nem csupán erről van szó. Az erdélyi fejedelmek Erdély vajdaságból fejedelemséggé válásának kezdetétől (1541) fogva törekedtek arra, hogy a magyarországi (és nem csupán erdélyi) kultúrát a nyugati kereszténység értékrendje alapján támogassák. A gyulafehérvári fejedelmi udvar művelődésszervező funkciójában méltó örököse a budai udvarnak, még akkor is, ha anyagi erejüket tekintve nem hasonlíthatóak össze. Bethlen Gábor (1613–1629) és I. Rákóczi György (1631–1648) fejedelem a Mátyás-kultuszt olyan értelemben is szerették volna feltámasztani, hogy megszerzik a *Bibliotheca Corviniana* még — hitük szerint Budán és Konstantinápolyban — fellelhető darbjait. A *Corvinat* mint a hatalmi reprezentáció eszközt tárgyalta Mikó Árpád,³⁵ a Bethlen Gábor és Rákóczi György idején felélesztett Mátyás- és Nagy Sándor-kultusz ugyancsak részletesen ismert a magyar szakirodalomban.³⁶ I. Apafi Mihály sem mondott le a *Corvina*ról, neki egy kötetet sikerült is megszereznie.³⁷

A neves könyvtár maradványának elcserélésére irányuló jezsuita törekvések háttérben — megítélésünk szerint — két gondolat húzódik. Mindkettő persze ugyanabban a körben mozog, s ez a jezsuita rend szerepének hangsúlyozása a magyar (értsd: magyar királyságbeli) kultúra intézményrendszerének helyreállításában. A *Corvina* megszerzése szimbolikus eredmény lehetett volna. A 17. század elején energikusan kibontakozó rekatolizációs törekvések alapvetően a magyar arisztokrata családokat célozták meg, tegyük hozzá, nagy sikerrel. A propaganda szintjén nagyon jól használható eszköz lett volna, ha sikerül a budai könyveket megszerezni: a jezsuiták részt vesznek a török hódoltság lakosságának lelki ápolásában, ugyanakkor „kiszabadítják” a nagy király könyveit fogságukból, részt vesznek az ország kulturális felemelésében, stb. Tovább lépve azonban megkockáztatjuk azt a feltevést, hogy ennél többről is szó lehetett.

Pázmány Péter esztergomi érsek, a magyarországi rekatolizáció motorja, maga is jezsuita volt. A kálvinista erdélyi fejedelmekkel kialakított kapcsolata

³⁴ Fontos hangsúlyozni, hogy nem magyar kultúra, hiszen a korban még nem létezett a nemzeti szempont abban a formájában, ahogy a 18. század közepén már igen. A Magyar Királyság egységéről volt szó a Habsburg, illetve a Török Birodalommal szemben, és ennek a Magyar Királyságnak nagyon sok nemzetiségű lakója volt. Létezett ugyanakkor egy egységesnek mondható „Hungarus”-tudat. Erről lásd: *Klaniczay, Tibor: Die Benennungen „Hungaria” und „Pannonia” als Mittel der Identitätssuche der Ungarn. In Antike Rezeption und nationale Identität in der Renaissance insbesondere in Deutschland und in Ungarn. Hrsg. von Klaniczay, Tibor–Németh, S. Katalin–Schmidt, Paul-Gerhardt. (Studia Humanitatis. Bd. 9.) Bp. 1993. 83–100.*

³⁵ *Mikó Árpád: Mathias Corvinus–Mathias Augustus. L'arte all'antica nel servizio del potere. In Cultura e potere nel rinascimento. A cura di Luisa Secchi Tarugi. Firenze 1999. 209–220.*

³⁶ Vö. *Tarnóc Márton: Erdély művelődése Bethlen Gábor és a két Rákóczi György korában. Bp. 1978.*

³⁷ *Jakó Zsigmond: Erdély és a Corvina. In Uő: Írás, könyv, értelmiség. Tanulmányok Erdély történelméhez. Bukarest 1976. 169–179.*

ugyanakkor pontosan jelzi, hogy politikai gondolkodásában távolról sem elfogultan Habsburg-párti. Ebből fakadóan az ország nádorával, Esterházy Miklóssal komoly vitái is voltak, Pázmány ugyanis nem helyeselte az ország egy elméletileg lehetséges olyan egyesítését, amely Erdélynek mint vazallus fejedelemségnek a megszüntetésével kezdődne, és a török ellen fordulással folytatódna. Politikailag és katonailag irreálisnak, ugyanakkor Magyarország és a magyar kultúra önállóságát is veszélyeztető megoldásnak tartotta, olyannak, amely sok magyar arisztokrata családot az uralkodó ellen fordíthat. A történelem az ő gondolkodását igazolta, hiszen a sikeres törökellenes hadjárat (1664) utáni Habsburg–török békekötést követően a magyar főurak összeesküdtek a császár ellen (1671), majd több függetlenségi harc (Thököly, Rákóczi) zárta le a 17. és kezdte meg a 18. századot.

Pázmány Péter és a magyar jezsuiták arra törekedtek, hogy az országot önálló, keresztény kultúrájú országként mutassák be a világnak, és mint ilyet emeljék fel kulturálisan. Katolikusnak természetesen. A jezsuita Melchior Inchofer (1585–1648) meg is írta Magyarország egyháztörténetét,³⁸ de kiadását az osztrák jezsuita rend (az osztrák politika) sokáig megakadályozta. Ennek a műnek ugyanis az a koncepciója, hogy a magyar kereszténység nem „filia”-ja az osztráknak, hanem egy Szent István óta önálló egyház által sikerrel terjesztett hit, kultúra.³⁹ A magyar jezsuiták továbbra is törekedtek ezen gondolat propagálására, illetve a *Provincia Austriacatol* független *Provincia Hungarica* megalapítására (ez utóbbi törekvésük sikertelen maradt).⁴⁰ Rögtön megjegyeznénk, hogy azok a magyar arisztokraták, akik nem hittek a Habsburg-hatalommal szembeni fegyveres konfrontáció sikerében, a 18. században ugyanezt a logikát követve törekedtek olyan mecenatúrát kialakítani, amely egyrészt kulturális intézményeket támogatott, másrészt a kulturálisan elmaradottabb rétegek körében katolikus, de magyar kultuszt terjesztett el. A *Bibliotheca Corviniana* megszerzésére való törekvés tehát, megítélésünk szerint, egyaránt része volt a jezsuita térítő, kulturális és hatalmi politikának.

A 18. század végén, a 19. század elején a híres könyvtár egyes darabjai már szereplői voltak az európai könyvaukcióknak, de magyarországi megszerzésükre (ahogy a korban néhányan fogalmaztak: „visszaszerzésükre”) csak későbbi időszakból ismerünk törekvéseket. A nemzeti könyvtár iránti igény megfogalmazásakor azonban többen utaltak arra, hogy ha lenne nemzeti királyunk, akkor lehetne nemzeti könyvtárunk is. Egyik legkonkrétabb megfogalmazása ennek a gondolatnak Aranka György tollából származik: „Azt szokták köz példa beszédben mondani: Megholt Mátyás király, és elmúlt az hazai vagy nemzeti tudományról való reménységünk. Az a születése felett fennjáró elméjű ritka fejedelem kezdett volt egy királyi bibliotékát állítani fel Nagy Magyarországon, a' prédává lett; ami megmaradt is nintsen egy nemzeti ezt a nevet érdemlő gyűjtemény. Ideje volna már egyszer hozzá kezdeni, és a sok drága mollyal és porral imitt amott küszködő darabokat, melyek hazánknak mintegy megannyi elásott kincsei, az haza hasznára

³⁸ *Annales ecclesiastici Regni Hungariae. Romae 1644.*

³⁹ *Dümmerth Dezső: Inchofer Menyhért küzdelmei és tragédiája Rómában (1641–1648). In Dümmerth Dezső: Írástudók küzdelmei. Magyar művelődéstörténeti tanulmányok. Bp. 1987. 155–204.*

⁴⁰ *Vö. Lukács László: A független magyar jezsuita rendtartomány kérdése és az osztrák abszolutizmus (1649–1773). (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 25.) Szeged 1989.*

napfényre hozni, s egybe gyűjteni, magyar és más közönséges bibliotékát állítani.”⁴¹ Ezek a gondolatok azonban a 18. században nem olyan formában jelentek meg, miszerint a magyar nemzeti könyvtárnak valóban csak a magyar kultúra írott emlékeit kellene ápolnia. Ez a vélemény későbbi fejlemény.

Hungarus-tudat és magyar nemzeti kultúra

A nemzeti gyűjtemények létrejöttét gyakran és joggal említik egy korszak lezárulásaként, és ugyanakkor kezdeteként egy olyannak, amelyben a kultúra polgári nyilvánossága majd egyre nagyobb szerepet kap. Tanulmányunk gondolatmenetét követve is meg kell állapítani, hogy Széchényi Ferenc generációja talán az utolsó, amelyet a Kárpát-medence *hungarus*-tudatú lakosságaként jellemezhetünk. Széchényi Ferenc tehát a Magyar Királyság nemzeti könyvtárát alapította meg (ahogy ő nevezte: *Bibliotheca Regnicolaris*). Az őt követő magyar arisztokrata- és tudósgeneráció már másként gondolkodott. A Magyar Tudományos Akadémia és könyvtárának létrejötte esetében például már nem mondható ki az, hogy nem hangsúlyosan a magyar tudomány művelése volt a célja (mint ahogy például egy évszázaddal korábban Bél Mátyásnak „csak” „Tudós társaság” létrehozása volt az elsődleges vágya).⁴²

Teleki József azonban egy másik hagyományt is ismert, hiszen Erdélyből származott. Külön tanulmányt érdemelne, hogy Teleki Sámuel számára, aki Széchényivel egy időben, 1802-ben alapította az erdélyi kálvinista (?) magyarok nemzeti könyvtárát, vajon mit jelentett a *hungarus*-tudat.⁴³ A balázsfalvi román iskola és könyvtár pontosan jelezte a román kultúra vágyát önálló intézményrendszer létrehozására, és az erdélyi szászok is megteremtették központi gyűjteményeiket⁴⁴ 1803-ban, Samuel Brukenthal nevéhez kötődően.⁴⁵ Fontos megjegyezni, hogy mindhárom erdélyi gyűjtemény alapítását követően szinte azonnal kötődött az adott kulturális közösség jelentős iskolájához.

A magyarországi nemzetiségek központi gyűjteményeinek megalakulása (horvát, szlovák, szerb) a 19. század első felében szintén azt jelzi, hogy ekkor már nem — a hivatalos latin nyelv ellenére sem — létezett az a *hungarus*-tudat, amely összetartotta a Magyar Királyságot. Tegyük hozzá rögtön: a Széchényi Ferenc alapította könyvtárnak legnagyobb hiányai pontosan a 19. századi erdélyi román és szász, valamint a magyarországi szláv anyagban vannak. Messzire vezetne e hiányok okát feltárni, de annyi bizonyos, hogy a könyvtár fenntartója és kezelői nem nagy gonddal törekedtek ezen kiadványkör rendszeres gyűjtésére.

A nemzeti könyvtár megalapítása tehát egy hosszú folyamat eredménye volt. Széchényi Ferenc úgy hozta létre, hogy a nemzeti kultúra (a Magyar Királyságra

⁴¹ *Aranka György*: Egy magyar Nyelvmívelő Társaságnak szükségessége. Idézi *Kóháy György*: Nemzeti könyvtárunk megalapításának visszhangja a korabeli sajtóban. In *Uő*: Könyv, sajtó i. m. 191.

⁴² *Szelestei Nagy László*: Irodalom- és tudományszervezési törekvések a 18. századi Magyarországon 1690–1790. Bp. 1989.

⁴³ *Deé Nagy Anikó*: A könyvtáralapító Teleki Sámuel. Kolozsvár 1997, Erdélyi Múzeum Egyesület.

⁴⁴ *Jakó Zsigmond*: A balázsfalvi nyomda kezdetei. In *Uő*: Írás, könyv, értelmiség i. m. 252–256.

⁴⁵ *Göllner Carl*: Samuel von Brukenthal. Sein Leben und Wert im Wort und Bild. Bukarest 1977.; *Kelecsényi Gábor*: Múltunk neves könyvgyűjtői. Bp. 1988. 147–156.

vonatkozó) írott emlékeit szervezeten gyűjtse, és őrizze meg. A könyvtárnak tudományos műhelyként kell saját állományát feltárnia, és a hazai tudós közösség számára közkinccsé tennie. A könyvtárhoz mindig kötődött az az ethosz, amely összekötötte a *Bibliotheca Corviniana*, a *Bibliotheca Regnicolaris* és a nemzeti könyvtár gondolatát. Enélkül az ethosz nélkül lehetetlen lett volna a mindig elégtelen állami pénzeszközök ellenére az egyik legnagyobb és leggazdagabb európai gyűjteményt létrehozni. Az ethosz része az is, hogy ebben a könyvtárban megmaradnak a kulturális emlékek, ezért a magángyűjtők szívesen hagyják kincseiket erre a gyűjteményre, ahol biztosabban fennmaradnak, mint bizonytalan sorsú magánkönyvtárként. E könyvtáron keresztül ezek az értékek közkinccsé válnak, s mindig hozzáférhetővé a magyar nemzeti hagyomány iránt érdeklődők számára.

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA
SZERKESZTŐSÉG: H-1014 BUDAPEST, I. ÚRI U. 53.
TELEFON/FAX: (36-1) 355-77-72
138. ÉVFOLYAM 2004. 3. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BLAZOVICH LÁSZLÓ, BONA GÁBOR, FEITL ISTVÁN, FONT MÁRTA, GERŐ ANDRÁS, GYARMATI GYÖRGY, HILLER ISTVÁN, IZSÁK LAJOS, KALMÁR JÁNOS, KÓNYA SÁNDOR, KOSÁRY DOMOKOS, KUBINYI ANDRÁS, MONOK ISTVÁN, NIEDERHAUSER EMIL, PAJKOSSY GÁBOR, PÁLFFY GÉZA, PRITZ PÁL (a szerkesztőbizottság elnöke), ROMSICS IGNÁC, SIPOS PÉTER, SZÁSZ ZOLTÁN, SZENDE KATALIN, VIDA ISTVÁN, ZSOLDOS ATTILA

Szerkesztők: PÁL LAJOS (felelős szerkesztő), PÁLFFY GÉZA, URBÁN ALADÁR, ZEIDLER MIKLÓS, ZSOLDOS ATTILA

E-mail: h5944pal@ella.hu

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

<i>Vári András:</i> Uralom az uradalomban. A nagybirtokos, a gazdatisztek és a parasz- tok közötti hatalmi viszonyok egy per tükrében az 1810-es években	539
<i>Somogyi Éva:</i> Magyar diplomaták a közös Külügyminisztériumban	601

KÖZLEMÉNYEK

<i>Ugrai János:</i> Európa politikai megtekintése 1825-ből	673
<i>Pete László:</i> Habemus Papam! IX. Pius megválasztása	705
<i>Czövek István:</i> A francia, orosz konzervatív közvélemény és a kettős szövetség	719

BESZÁMOLO

Beszámoló múzeumaink születése és jövője címmel megrendezett tudományos ülésről	739
<i>Monok István:</i> Cara patria ac publica utilitas. Széchényi Ferenc könyvtáralapítása	739

TÖRTÉNETI IRODALOM

<i>Niederhauser Emil:</i> Nemzet és kisebbség, <i>Niederhauser Emil:</i> Magyarország és Európa (Ism.: <i>Arday Lajos</i>)	749